

MOĞOLİSTAN'DAKİ ESKİ TÜRK ANITLARININ İNCELENMESİ VE GELECEKTEKİ AMAÇLAR*

Dovdoyn BAYAR

Moğolistan'daki eski Türk arkeolojik anıtlarının ortak incelenmesi ve korunması konusundaki söz antlaşması Türkiye Cumhurbaşkanı Sayın Süleyman Demirel'in Moğolistan'ı ziyareti sırasında sonuca bağlandı. Bu anlaşmaya dayanılarak, 8 Aralık 1996'da bir hükûmet kararı alındı ve "Moğolistan'daki Türk anıtlarının restorasyonu ve korunması" başlıklı projeye başlandı. Bu projenin amacı Moğolistan'daki iyi bilinen eski Türk anıtlarının araştırılması ve restore edilmesidir. Bunlar arasında Tonyukuk, Bilge Kağan ve Kül Tigin'in külliyesi vardır. İkincil bir amaç da buraları araştırma kadar önemli bir turizm merkezi hâline getirmektir.

Ana hatlarıyla çalışmanın tarihi

Moğolistan 6.-8. yüzyıllara ait Türk anıtlarının yayılımı bakımından en zengin ülkelerden biridir. Bu anıtların incelenmesi çalışmaları 19. yüzyılın sonlarında başladı. Bilge Kağan ve kardeşi, ünlü askerî kumandan Kül Tigin'in külliyesi merkez Moğolistan, Kosho Tsaidam'daki Orhun Nehri havzasında bulunmaktadır. Bu ünlü anıtlar ilk defa Rus bilim adamı N. M. Yadrıtnev tarafından 1889'da araştırılmıştır.¹ Bilge danışman Tonyukuk'un anısına yapılan başka bir külliye de 1897'de keşfedilmiştir.² Bu önemli keşifler Türkoloji dünyasının gelişmesine değerli birer katkı olmuştur. O zamandan bu yana, Moğolistan'ın değişik bölgelerinden bir çok eski Türk kalıntıları bulunmuştur. Şimdi, Türk kültürünün ana kalıntılarının bulunduğu yüzlerce anıt külliye açılmıştır. Bunlar arasında 500'den fazla taş heykel ve değişen boyutlarda runik yazı içeren 56 anıt vardır.

Türk soyluları için yapılan taş külliyelerin birçok çeşidi vardır.³ En büyük ve karmaşık yapıların arasında Bilge Kağan, Kül Tigin ve Tonyukuk anıtları yer alır. Bunlar restorasyon ve koruma çalışmalarının odak noktasıdır.

* Bu bildiri "Study of ancient turkish monuments in Mongolia and the future purposes" başlıklı İngilizcesinden Türkçeye Abdullah Şen tarafından çevrilmiştir.

¹ N. M. Yadrıtnev, "Predvaritelnyy otchet o poezdke s arkheologicheskoy i ethograficheskoy tsel'yu v Severnyu Mongoliyu i vershini Orkhona", *Izvestiya VSORGO*, XX/4, 1889, p. 1., 11.

² S. G. Klyashtorny-V. A. Livshits, "Otkritie i izuchenie drevneturkskikh i sogdiiskikh epigraphicheskikh pamyatnikov Centralnoy Azii", *Archeologiya i ethographiya Mongolii*, Novosibirsk, 1978, p. 44.

³ B. Ya. Vladimirtsov, "Ethologo-Linqvisticheskie issledovaniya v Urge, Urginskom i Kenteiskom raionakh. Severnaya Mongoliya", *Izdatelstvo AN SSSR*, II, 1927, p. 1-42; V. E.

Bu alanlar eski Türk tarihi ve kültürü çalışmaları için önemli miktarda bilgi içermektedirler. 1889'daki keşiflerinden bu yana, bir çok bilim adamı tarafından değişik seviyelerde incelenmişlerdir. 1891'de V. V. Radlov başkanlığındaki bir Rus seferinde Bilge Kağan külliyesinde küçük bir kazı yapıldı.⁴ Araştırmanın sonucu bu anıtın bir gömülme yeri değil de onun anısına yapılmış bir anıt olduğu kanıtlandı. Bundan sonra pekçok bilim adamı anıtı, özellikle de yazılı taşı, incelemek üzere geldiler.

1958'de, L. Jisl başkanlığındaki Moğol-Çekoslovak ortaklığıyla Kül Tigin anıtının geniş kapsamlı bir kazısı gerçekleştirildi.⁵ Bunun bir sonucu olarak, eski Türk köy yapıları, mimari, el işçiliği, güzel sanatlarıyla ilgili birçok bulgu yapıldı. Bu çalışmaların bizim eski Türk kültürü hakkında arkeolojideki bilgimizin gelişmesine büyük katkıları olmuştur.

Tonyukuk anıtı 1909'da külliye tanımlayıp topolojik haritasını çıkaran Finli bilim adamları G. J. Ramstedt ve S. Palsi tarafından araştırıldı.⁶ İlk arkeolojik kazı 1925 yılında B. Ya. Vladimirtsov başkanlığında yapıldı.⁷ 1957'de, Moğol arkeolog N. Ser-Odjav külliyesinin merkez bölgesine doğru daha detaylı bir kazı gerçekleştirdi.⁸ O zamandan bu yana, iki külliye de kazı yapılmamıştır ancak runik yazısının incelenmesi günümüze kadar sürmüştür.⁹

Arkeolojik kazılar eski kalıntıların araştırılması için iyi sonuçlar getirmiş olsa da – aynı zamanda eski Türk anıtlarının yapılarındaki araştırılması şansını ortaya çıkarmıştır ve bu dönemden sayısız değerli bulgunun gün yüzüne çıkmasını sağlamıştır – şunu kaydetmek gerekir ki, bu kazıların olumsuz etkisi anıtların durumunun kötüye gitmesi olmuştur.

Anıtların şu anki durumu

Projenin başarılı olabilmesi için, ilk olarak dikilmelerinden bu yana anıtların ne gibi hasarlara maruz kaldığının anlaşılması gerekmektedir ve ayrıca, şimdi ne durumda oldukları da bilinmelidir. Pek çok bilim adamı Türk soylularının anıtlarını Uygurların -Doğu Türk İmparatorluğunu yok ettiler- tahrip ettiğini düşünmektedir.¹⁰

Voitov, *Drevneturkskiy panteon i model mirozdaniya v kultovo-pominalnikh pamyathikakh Mongolii XI-XIII v.v.*, Izdatelstvo GMV, Moskow, 1996.

⁴ V. V. Radlov-P. M. Melioranskiy, "Drevneturkskie pamyathniki v Kosho Tsaidame", *Sbornik Trudov Orkhonskoy ekspeditsii*, IY, St Petersburg, 1897.

⁵ L. Jisl, "Vizcum Kulteginova pamatniki v Mongolske Lidove Republica", *Archeologicke rozhledy. Rocnik*, XII/1, 1960, pp. 86-115.

⁶ *Memoria saekularis Sakari Palsi. Finnish-Gesellschaft. Aufreichnungen von einer-forschungreise nach der Nordlichen Mongolei. Im janre 1909 nebst biblioghaphien*, Helsinki, 1982, p. 57, tabl.I.

⁷ B.Ya. Vladimirtsov, "Etnologo-lingvisticheskie ...

⁸ N. Ser-Odjav, *Ertniy tureguud*, Ulaanbaatar, 1970.

⁹ *Provisional report of researches on historical sites and inscriptions in Mongolia from 1996 to 1998*, Edited by Takao Moriyasu and Ayudai Ochir. The Society of Central Eurasian Studies, 1998.

¹⁰ L. Jisl, *Vizcum Kulteginova pamatniku ...*

19. yüzyılın sonunda, araştırmacılar bu anıtlarla tanıştıklarında, taşların üzerlerinde zaten tarihî hasarlar mevcuttu. Uygur hakanlığının Kırgız hâkimiyeti sırasında yıkılmasından sonra, Türkler eski topraklarına yeniden yerleştiler ve eski mabedlerini kısmen restore ettiler.¹¹

Kubilay Han (1260-1294) zamanında, Kül Tigin anıtının Karakorum yakınındaki en önemli yerlerden biri olduğunu söylemem için deliller vardır.¹²

19. ve 20. yüzyılda, Kül Tigin anıtının korunması için bazı önlemler alınmıştır. 1896-1897'de, runik Çin yazılı, düşmüş bir taş yeni bir alana dikildi ve üzerine koruyucu bir bina kondu. 1911'e kadar restore edilmedi.¹³ Aynı zamanda şunu da kaydetmek gerekir ki, bu dikilme sonucunda başka bir önemli anıtın kalıntılarına zarar verdi. İnşa edenler, taş sunağı kırdılar, onu anıt için bir kaide olarak kullandılar.

1935'de Moğolistan Bilim Komitesi bu 3 anıtın korunması problemini tartıştılar ve binayı korumak için bir plân hazırladılar.¹⁴ Yıllarca, binalar tatminkâr olmaktan uzak bir durumda bırakıldılar ve 1950'lerde bir zaman Kül Tigin taşının baş kısmı fırtınada hasar gördü.

1971'de devlet tarafından anıtları koruyucu önlemler alındı. Her anıt demir bir çitle çevrildi. Bu çitlerin verdiği korumanın uygun olmadığını da burada kaydetmek gerekir.

100 yılı aşkın bir zamandır yapılan incelemelere teşekkürler. Bu büyük Türk anı külliyelerinin yapımı ve plânları açık bir hâle geliyor. Her anıt kare bir toprak duvarla kapatıldı ve asitle oyulmuş resimlerle dizayn edilmiş cenaze tapınağı içeriyor. Tapınak özel kil tabanda inşa edildi. Tapınağın içinde Efendi ve karısının taş heykelleri vardır. Önde saray müdavimlerinin taş heykelleri vardır. Tapınağın arkasında küp taş sunak bulunmaktadır. Bilge Kağan ve Kül Tigin külliyelerinde kuplumbağa şekilli kaidenin üzerine yerleştirilmiş, üzerinde Runik ve Çince yazılar bulunan büyük birer taş vardır. Tonyukuk'un külliyesinde ise, yerde iki tane taş vardır. Duvarın içinde kalan bütün alan kare tuğlalarla kaplanmıştır. Kapının yanında iki tane taş koyun birbirine bakmaktadır. Kapıdan doğuya doğru, "balbal" denen uzun hat hâlinde bir dikili taş grubu bulunmaktadır.

Bu anıtlar dikildiklerinden kısa bir zaman sonra hasar gördüler ve toprakla örtüldüler. İnsan ve hayvan şeklindeki taşlar ve üzeri yazılı taşlar açık havada bırakıldı ve devamlı olarak doğa güçlerinin etkilerine maruz kaldı. Bunun dışında, bu anıtlar arkeologlar tarafından son yüzyıl boyunca defalarca kazıldı. Kazılar

¹¹ S. G. Klyashtorny, *Drevneturkskie runicheskie pamyatniki kak istochnik po istorii Srednei Azii*, Moskva, 1964. p. 59.

¹² V. P. Vasilev, "Kitaiskie nadpisi na Orkhonshikh pamyatnikakh v Kosho Tsaidame u Karabalgasune", *Sbornik Trudov Orkhonskoy Exspeditsii*, III, St. Petersburg, 1897. p. 9-10.

¹³ V. L. Kotvich, *Kusho Tsaidame*, St. Petersburg, 1914, p. 51

¹⁴ A.Ochir-G. Dashnyam-D.Natsagdorj, Niigem uls tur", *Erdem sudlalin uils, amidral*, Ulaanbaatar, 1996. p. 109-110

yapıldı ancak tekrar doldurulmadı. Anıtların çökmesini hızlandıran hendekler ve test çukurları vardır. Yüzeyle yer alan taş anıtlar sadece doğa güçlerinin etkisine değil insan aktivitelerinin de etkisine maruz kalmıştır. Bu yüzden, ilk araştırmacıların gelmesinden bu yana bazı taş figürler kaybolmuştur ve nerede oldukları bilinmemektedir. Kül Tigin külliyesinde bulunan insan heykellerinden biri V. L. Kotvich tarafından 1912'de St. Petersburg'a götürülmüştür¹⁵ ve şimdi Hermitage koleksiyonundadır.

Restorasyon ve koruma sorunları

Doğu Türk Kağanlığı'nın ünlü devlet adamları Tonyukuk (dikiliş 720'ler), Kül Tigin (732-733) ve Bilge Kağan (734-735) anılarına inşa edilmiş, iyi bilinen Türk anı külliyelerinin araştırılması ve korunmasıyla ilgili problemler sadece Moğolistan için değil bütün bilim dünyası için önemlidir. Çünkü adına ve biyografisine dikildiği kişiyle bilinen bu anıtların bütün Orta Asya için unik olmalarıdır. Şimdiye kadar Moğolistan'da bunlar hariç büyük göçebe imparatorlukların seçkin politik kişiliklerinin anılarına dikilmiş anıtların bulunması mümkün değildir. Ayrıca, bunlar eski Türk aristokrasisinin göze çarpan standart anı külliyeleridirler.

Özellikle değerlidirler çünkü, göçebelerin kendileri tarafından yazılan tarihi bir belge niteliğindedirler. Burada bu yazılı anıtların araştırılmasının Türkolojinin gelişmesine büyük katkısı olduğunu kaydetmek gerekir. Şimdi bizim görevimiz, kapsamlı bir arkeolojik araştırma yapmak ve insanlık için bu anıtların korunmasını temin etmektir. Bu noktadan hareketle aşağıdaki önerileri getiriyorum.

1. Üç anıt üzerinde sırayla arkeolojik kazı yapılmalı ve kalıntıları kaplayan sürüklenmiş kum ve toprak temizlenmelidir. İlk önce Kül Tigin anıtı kazılmalıdır, çünkü çok hasarlıdır ve hâlihazırda kötüye gitmektedir. Bunları yaptıktan sonra ileriki araştırmalar için deneyim kazanmış olacağız.

Bilge Kağan anıtına özel ilgi gerekmektedir. Arkeologlar tarafından kazılmamıştır ve hâlâ iyi korunmuş durumdadır. Diğer iki kazıdan sonra kazılmalıdır.

2. Arkeolojik kalıntılar (tapınak harabeleri, toprak duvar, hendek ve gölet) orijinal durumda düzeltilmeli ve korunmalıdır. Kil, toprak tuğla ve ağaç gibi kırılgan, kararsız malzemeler için en etkili koruma yöntemi kullanılmalıdır.

3. Bütün taş anıtlar (yazılı taş, insan ve hayvan taş heykeller, arkeolojik detaylar) Orta Doğu Teknik Üniversitesi lâboratuvar analizlerine dayanarak restore edilmeli ve korunmalıdır. Burada şunu da kaydetmek yerinde olur; sadece yazılı anıtların değil bütün taş heykellerin restorasyon ve korunmaya ihtiyacı vardır.

4. Restorasyondan sonra, bütün kalıntılar orijinal konumlarına yerleştirilmelidir. Götmek mümkün değildir çünkü bu ağır anıtları hasarsız olarak taşımak mümkün değildir.

¹⁵ V. L. Kotvich, "Poezdka v dolinu Orkhona letom 1912 goda", *ZVOIRAO*, XXII, Petrograd, 1915. p. Y-YII.

5. Kazılardan sonra, üç anıtın hepsine de koruyucu bir bina yapılmalıdır. Eğer açık havada bırakılırlarsa hepsi yok olurlar.

6. Çalışmalar esnasında, eskiden yapılmış kazıların kusurlarını göz önüne almalıyız ve tarihî alanların restorasyonu ve korunmasında yeni metotları kullanmalıyız.

Sadece bu yolla göçebe dünyanın bu büyük anıtlarını kurtarabiliriz.